

Το ελληνικό λαθρεμπόριο όπλων στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο

του Θανάση Δ. Σφήκα

Μετά από γαλλική πρωτοβουλία, στις 9 Σεπτεμβρίου 1936 συστάθηκε στο Λονδίνο η Επιτροπή Μη Επεμβάσεως στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο με σκοπό να αποτρέψει την έξωθεν επέμβαση και αποστολή όπλων στους αντιμαχόμενους. Στην πράξη η Επιτροπή υπονόμεισε την πολεμική προσπάθεια των Δημοκρατικών, καθώς αρνήθηκε στη Νόμιμη Ισπανική Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΝΙΔΚ) το δικαίωμα να αγοράζει όπλα στη διεθνή αγορά, και τούτο τη στιγμή που η Γερμανία και η Ιταλία όχι μόνο πολεμούσαν στο πλευρό των Εθνικιστών αλλά τους εφοδίαζαν και με τεράστιες ποσότητες πολεμικού και άλλου υλικού. Η υποκρισία και ο κυνισμός της Επιτροπής Μη Επεμβάσεως, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η βοήθεια της ΕΣΣΔ προς τους Δημοκρατικούς υπολείπεται κατά πολύ της βοήθειας του Άξονα προς τους Εθνικιστές, ανάγκασε τη ΝΙΔΚ να προφύγει σε ιδιώτες εμπόρους όπλων.¹

Η ιδιαιτερότητα αυτή του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου, και οι επιτακτικές ανάγκες της αναζωογόνησης του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου και της εξασφάλισης ξένου συναλλάγματος, αποτέλεσαν τα αίτια της άμεσης ελληνικής συμμετοχής στον εφοδιασμό των Ισπανών Δημοκρατικών. Η Ελληνική Εταιρεία Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου (ΕΕΠΚ) του Πρόδρομου Αθανασιάδη-Μποδοσάκη έλαβε την πρώτη παραγγελία για πέντε εκατομμύρια φυσίγγια από τους Δημοκρατικούς στα μέσα Σεπτεμβρίου 1936. Λίγες ημέρες αργότερα η κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά εξέδωσε βασιλικό διάταγμα που απαγόρευε την εξαγωγή όπλων και πολεμοφοδίων στην Ισπανία, συμμορφούμενη κατ' αυτό τον τρόπο προς τις υποχρεώσεις της ως μέλος της Επιτροπής Μη Επεμβάσεως. Εν τούτοις, κατά τον Μποδοσάκη, ο δικτάτορας

κατάλαβε αμέσως ότι η συναλλαγματική ωφέλεια από την εκτέλεση παραγγελιών αυτού του είδους, θα ήτανε για την Ελλάδα πολύ μεγάλη. Η πληρωμή θα γινότανε αμέσως και σε υγιές νόμισμα. Για αυτό όχι μόνο δεν έφερε αντίρρηση, αλλά προσφέρθηκε να κάνει και κάθε απαραίτητη διευκόλυνση.²

Καθώς η Ισπανία βυθιζόταν σε μακροχρόνιο εμφύλιο πόλεμο, οι ανάγκες των Δημοκρατικών για πολεμοφόδια αυξήθηκαν τόσο ώστε ενώ η ΕΕΠΚ ετοίμαζε ακόμη την πρώτη παραγγελία, έφθασε και δεύτερη για είκοσι εκατομμύρια φυσίγγια. Για την εκτέλεση των δύο αυτών παραγγελιών η Εταιρεία έφθασε στο ανώτατο όριο απόδοσής της, αυξάνοντας το τεχνικό προσωπικό της ώστε να επιτευχθεί παραγωγή 400.000 φυσιγγίων ημερησίως. Το 1937, όταν ήλθαν περισσότερες παραγγελίες, ο Μποδοσάκης αγόρασε καινούργια μηχανήματα από τη Γερμανία και προσέλαβε χιλιάδες εργάτες, αυξάνοντας την ημερήσια παραγωγή σε ένα εκατομμύριο φυσίγγια και, λίγο αργότερα, σε δύο εκατομμύρια. Για να προλαβαίνει, αγόραζε και έτοιμους κάλυκες, τους έφερνε στις εγκαταστάσεις της ΕΕΠΚ στην Αθήνα, τους γέμιζε με πυρίτιδα και αμέσως τους έστελνε στην Ισπανία. Σε αυτό χρειάστηκε άμεση κρατική βοήθεια. Την εξασφάλισε κι αυτή χωρίς καθυστέρηση. Έχοντας την επίσημη διαβεβαίωση της κυβέρνησης ότι τα αγοραζόμενα υλικά ήσανε απαραίτητα για τις ανάγκες του ελληνικού στρατού, πέτυχε να κλείσει αμέσως συμφωνίες με γερμανικά, με αυστριακά και με σουηδικά εργοστάσια για την αγορά καλύκων, βολίδων και πυρίτιδας σε πολύ μεγάλες ποσότητες.³

Ικανοποιημένη από τις υπηρεσίες του Μποδοσάκη, η ΝΙΔΚ του ζήτησε να την εφοδιάζει με

πρώτες ύλες ούτως ώστε να παράγει η ίδια πολεμοφόδια στα δικά της εργοστάσια. Ο Μποδοσάκης αρνήθηκε, φοβούμενος ότι στην περίπτωση αυτή οι Δημοκρατικοί ίσως ακύρωναν τις παραγγελίες για έτοιμα φυσίγγια. Αλλά για να μην τους δυσαρεστήσει, προσφέρθηκε να ενεργήσει ως πληρεξούσιός τους για την αγορά τυφεκίων και πυροβόλων από άλλες χώρες, παραγγέλλοντάς τα δήθεν για τις ανάγκες του ελληνικού στρατού. Επιπλέον, πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να πουλήσει στους Ισπανούς απηρχαιωμένο και άχρηστο πολεμικό υλικό από τις αποθήκες του ελληνικού στρατού και να χρησιμοποιήσει το κέρδος για την αντικατάστασή του με σύγχρονα εφόδια.⁴

Όλα τα συμβόλαια του Μποδοσάκη με τους Δημοκρατικούς ήταν τύπου «φομπ», δηλαδή χωρίς ευθύνη του προμηθευτή για τη φόρτωση ή την παράδοση του φορτίου σε συγκεκριμένο λιμάνι. Οι πελάτες του, από την άλλη πλευρά, πλήρωναν σε χρυσό ή σε συνάλλαγμα εκ των προτέρων και χωρίς τη δυνατότητα να πάρουν τα χρήματά τους πίσω σε καμία περίπτωση. Μολονότι, όμως, ο Μποδοσάκης δεν ήταν υπεύθυνος για τη φόρτωση και μεταφορά των παραγγελιών στους Δημοκρατικούς, φρόντιζε προσωπικά για την ασφαλή άφιξη στον προορισμό τους διότι φοβόταν ότι ακόμη και αν χανόταν ένα μόνο φορτίο, οι Ισπανοί θα έχαναν την εμπιστοσύνη τους και θα διέκοπταν τις παραγγελίες στην ΕΕΠΚ. Ο φόβος αυτός οδήγησε τον ευρηματικό επιχειρηματία να ρυθμίζει ο ίδιος τους τρόπους αποστολής των παραγγελιών. Τα φορτία υλικού πολέμου που παρήγαγε ή αγόραζε για τους Δημοκρατικούς φορτώνονταν στον Πειραιά, ενώ και οι δύο πλευρές είχαν συμφωνήσει από πριν ότι εικονικός προορισμός θα ήταν το Μεξικό - χώρα που βοήθουσε αφειδώς τη Β' Ισπανική Δημοκρατία με ποικίλους τρόπους, μεταξύ των οποίων και η έκδοση ψευδών πιστοποιητικών από τις προξενικές αρχές της. Μετά τη φόρτωση στον Πειραιά, τα πλοία έπλεαν σε απόμερα νησιά του Αιγαίου, όπου «καμουφλαριζόντουσαν» και «αλλάζανε ακόμη και όνομα για να μη δώσουνε υποψίες στους Ιταλούς περνώντας από τα στενά της Μεσσηνίας». Εάν, πριν φθάσουν σε κάποιο λιμάνι της Δημοκρατικής Ισπανίας, τα σταματούσαν, οι πλοίαρχοι ισχυρίζονταν ότι προορισμός τους ήταν το Μεξικό. Όταν οι Ιταλοί, οι Γερμανοί και ο Φράνκο έμαθαν γι' αυτά τα φορτία και διαμαρτυρήθηκαν στην Αθήνα, ο Μεταξάς απαντούσε ότι οι κατηγορίες ήταν αβάσιμες διότι τα πλοία δεν είχαν φορτώσει σε ελληνικά λιμάνια και, εξάλλου, προορισμός τους ήταν το Μεξικό.⁵

Τα έγγραφα που ανταλλάσσονταν μεταξύ των διαφόρων ελληνικών υπηρεσιών επιβεβαίωναν ότι η ελληνική κυβέρνηση εφοδίαζε τους Δημοκρατικούς. Στις 9 Σεπτεμβρίου 1937 η Υπηρεσία Αλλοδαπών του υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας ενημέρωσε λακωνικά το υπουργείο Εξωτερικών ότι ο Εβραίος Αλβέρτο Λεβή, Ισπανός υπήκοος που ζούσε στη Θεσσαλονίκη, πρόσφατα ταξίδευε με πλοίο που μετέφερε πολεμικό υλικό· το πλοίο είχε συλληφθεί από τους Εθνικιστές και ο Λεβή καταδικάστηκε σε θάνατο ως λαθρέμπορος. Κατά την Υπηρεσία Αλλοδαπών, ο Λεβή ενεργούσε ως μεσάζων για την αγορά πολεμοφοδίων μεταξύ του ελληνικού κράτους και «της Ισπανικής Κυβερνήσεως των ερυθρών».⁶

Το καλοκαίρι του 1937 ο Φράνκο άρχισε να κατηγορεί ανοικτά την Ελλάδα για παράνομη εισαγωγή πολεμικού υλικού στη Δημοκρατική Ισπανία, αλλά και για την προσφορά «15 εμπείρων Ελλήνων πλοιάρχων, όπως υπηρετήσουν ως πιλότοι των Ερυθρών Ισπανικών πλοίων (εμπορικών και πολεμικών)».⁷ Στις 16 Αυγούστου 1937 τα βρετανικά υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών συνέταξαν υπόμνημα στο οποίο ανέλυαν λεπτομερώς τη συμμετοχή της Ελλάδας στον εφοδιασμό των Δημοκρατικών. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διέθεταν οι Βρετανοί, η Εταιρεία του Μποδοσάκη «ετοιμάζει συνεχώς τον τελευταίο καιρό παραγγελίες πυρομαχικών για την Ισπανική Κυβέρνηση»:

Ο κύριος πράκτορας σε αυτές τις συναλλαγές είναι κάποιος George Rosenberg, γιος του πρώην σοβιετικού πρέσβη στην Μαδρίτη [Marcel Rosenberg], αντιπρόσωπος της Ισπανικής Κυβέρνησης, ο οποίος έχει ένα κεντρικό γραφείο στο Παρίσι και συνεχώς επισκέπτεται την Ελλάδα[,] όπου η διεύθυνσή του είναι Ξενοδοχείο “Μεγάλη Βρετανία”, Αθήνα. Χρήματα εμβάζονται από το Παρίσι μέσω της Banque Populaire [sic] στην Αθήνα. Ο Rosenberg βρίσκεται σε επαφή με κάποιον Μποδοσάκη.

Τα φορτία πολεμοφοδίων μεταφέρονταν στη Βαλένθια και τη Βαρκελώνη «με πλοία των οποίων οι σημαίες και το όνομα άλλαζαν περιοδικά αλλά τα οποία φαίνονται να υψώνουν κυρίως την ελληνική σημαία».8

Ενώ η Ελλάδα επίσημα αρνούνταν τις κατηγορίες για λαθρεμπόριο όπλων στην Ισπανία, το βρετανικό υπόμνημα πρόσθεσε μια άλλη διάσταση στις δοσοληψίες του Μποδοσάκη, κάνοντας λόγο για τις σχέσεις του με σοβιετικούς αντιπροσώπους και για το Παρίσι ως ένα από τα κέντρα των συναλλαγών του. Ήδη από τις αρχές Νοεμβρίου του 1936 οι Γερμανοί γνώριζαν ότι όλες οι αγορές πολεμικού υλικού από την ΕΣΣΔ διενεργούνταν μέσω της σοβιετικής πρεσβείας στο Παρίσι.9 Ως το φθινόπωρο του 1937 οι συναλλαγές του Μποδοσάκη με τους Δημοκρατικούς είχαν επεκταθεί τόσο ώστε, για τη διεκπεραίωσή τους, ο Έλληνας επιχειρηματίας ταξίδευε στο εξωτερικό τουλάχιστον μια φορά το μήνα. Για να τακτοποιήσει μερικές υποθέσεις που εκκρεμούσαν, τον Νοέμβριο του 1937 ταξίδεψε στη Βαρκελώνη για να συναντήσει τον υπουργό Στρατιωτικών της ΝΙΔΚ. «Με απόλυτη μυστικότητα», πήγε πρώτα στο Παρίσι, όπου ήρθε σε επαφή με αντιπροσώπους των Δημοκρατικών· αυτοί τον επιβίβασαν σε ισπανικό αεροπλάνο σοβιετικής κατασκευής και με σοβιετικό πλήρωμα, και τον μετέφεραν στη Βαρκελώνη ενώ η πόλη τελούσε υπό βομβαρδισμό. Ο Μποδοσάκης έμεινε στην πρωτεύουσα της Καταλωνίας για δύο ημέρες, υπέγραψε νέο συμβόλαιο με τους Δημοκρατικούς για την προμήθεια πολεμοφοδίων αξίας 2.100.000 στερλινών (1.155.000.000 δραχμών), και μετά επέστρεψε στο Παρίσι και από εκεί στην Αθήνα.10

Ός τα τέλη του 1937 το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών είχε συλλέξει και άλλες πληροφορίες για τον εφοδιασμό των ισπανών εμπολέμων από την Ελλάδα. Τον Νοέμβριο ο εμπορικός ακόλουθος της βρετανικής πρεσβείας επισκέφθηκε την ΕΕΠΚ συνοδευόμενος από τον Μποδοσάκη, ο οποίος υπερηφανεύθηκε ανοικτά ότι «το εργοστάσιο δούλευε εξ ολοκλήρου για παραγγελίες από την Ισπανία». Ο ακόλουθος διαπίστωσε ότι «το εργοστάσιο, το οποίο για αρκετό καιρό λειτουργεί επί 24ώρου βάσεως κυρίως για την εκπλήρωση παραγγελιών που λαμβάνει από την Ισπανία, επεκτείνεται σημαντικά».11 Στην ετήσια έκθεσή του για το 1937 ο βρετανός πρέσβης παρατήρησε ότι η κύρια φροντίδα της [ελληνικής] κυβέρνησης φαίνεται να είναι να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα πωλώντας πολεμικό υλικό και στις δύο πλευρές, και πρωτίστως στους Δημοκρατικούς. Σε αυτό πέτυχαν πλήρως. Οι εξαγωγές όπλων και πυρομαχικών αυξήθηκαν αλματωδώς, και αναδείχθηκαν πλούσια πηγή ξένου συναλλάγματος.12

Στα απομνημονεύματά του ο Μποδοσάκης δεν άφησε την παραμικρή αμφιβολία ότι ο Μεταξάς ανεπιφύλακτα ενέκρινε το εμπόριό του με την Ισπανία, εφόσον τα οικονομικά οφέλη συνέβαλαν σημαντικά στην αύξηση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας. Η υποστήριξη εκ μέρους του Μεταξά του επέτρεψε να εφοδιάζει τους Δημοκρατικούς και με βαρέα όπλα. Στην περίπτωση αυτή τα παρήγγειλε από μια τρίτη χώρα, κυρίως τη Γερμανία, με εικονικό προορισμό τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις. Τα απαραίτητα έγγραφα γι' αυτές τις μεγάλες αγορές υπογράφονταν από μέλη της ελληνικής κυβέρνησης και, μερικές φορές, από τον ίδιο τον Μεταξά.13

Ως το 1938 ο Μποδοσάκης ήταν πλέον ξακουστός για το λαθρεμπόριό του στην Ισπανία. Τον Σεπτέμβριο του έτους αυτού ένας βρετανός αξιωματούχος που επισκεύθηκε την Ελλάδα για να ερευνήσει την παράνομη μετανάστευση προς την Παλαιστίνη, τον χαρακτήρησε ως «τον περιβόητο λαθρέμπορο πολεμικού υλικού στην Ισπανία», «άνθρωπο παντοδύναμο και βασιλιά της Ελλάδας χωρίς στέμμα», και πιθανότατο προμηθευτή όπλων στους παράνομους μετανάστες.¹⁴ Τον επόμενο μήνα, μετά από πρόσκληση του ίδιου του Μποδοσάκη, ο πρώτος γραμματέας και ο ναυτικός ακόλουθος της βρετανικής πρεσβείας επισκεύθηκαν τα τρία εργοστάσια της ΕΕΠΚ. Ο Μποδοσάκης είπε στους φιλοξενούμενούς του ότι το ύψος απόδοσής τους για το 1938 είχε επιτευχθεί και σε μερικές περιπτώσεις ξεπερασθεί, και ότι μεγάλες εκτάσεις είχαν αγορασθεί στην περιοχή γύρω από τα τρία εργοστάσια με στόχο την επέκτασή τους και το διπλασιασμό της τρέχουσας παραγωγικής δυνατότητας. «Αυτός ο άνθρωπος είναι ένας δεύτερος [Sir Basil] Zaharoff», ο βρετανός πρέσβης ανέφερε στο Λονδίνο.¹⁵ Η αναφορά στον πλέον διαβόητο έμπορο όπλων, τον Βασιλάκη Ζαχαρίου από τα Μούγλα της Μικράς Ασίας, ήταν απολύτως εύστοχη. Όχι μόνον ο Ζαχαρίου είχε πεθάνει στο Λονδίνο το 1936, με αποτέλεσμα - όπως υπενείχθη ο βρετανός πρέσβης - να εμφανίζεται ο Μποδοσάκης ως διάδοχός του, αλλά, επίσης, ένας από τους πολέμους στους οποίους είχε θησαυρίσει ο Ζαχαρίου ήταν και αυτός μεταξύ της Ισπανίας και των ΗΠΑ το 1898.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και λακωνικά έγγραφα σχετικά με το ελληνικό λαθρεμπόριο όπλων στην Ισπανία είναι ένα δελτίο πληροφοριών του υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας, το οποίο περιέχει το πρακτικό συνομιλίας μεταξύ ενός αξιωματούχου του υφυπουργείου και του Máximo José Kahn Nussbaum, γενικού προξένου της ΝΙΔΚ στη Θεσσαλονίκη και, από τις 10 Οκτωβρίου 1938, επιτεταγμένου της στην Αθήνα. Σύμφωνα με το δελτίο αυτό, στις αρχές Ιανουαρίου του 1939 ο Kahn Nussbaum ζήτησε να έλθει σε επαφή με το υφυπουργείο «μέσω του ενεργούντος τας εις Ερυθράν Ισπανίαν αποστολάς πυρομαχικών Αλεξάνδρου Ντάβαρη». Ο Kahn είπε στον έλληνα αξιωματούχο ότι εαν καλλιεργηθή μικρά στροφή, έστω και μιας ελληνικής εφημερίδος, τότε θα προκαλέση την άφιξην του Υπουργού Εμπορίου [της ΝΙΔΚ] εν Ελλάδι ίνα επιτευχθούν εμπορικά συνεννοήσεις εις τρόπον ώστε να επαναρχίση λόγω των υφισταμένων εισέτι εχθροπραξιών, η προ μηνός διακοπείσα προμήθεια στρατιωτικών ειδών εξ Ελλάδος αίτινες γίνονται ήδη εκ Τσεχοσλοβακίας.

Ο αξιωματούχος του υφυπουργείου παρότρυνε τον Kahn Nussbaum να αποτανθεί στον αρμόδιο έλληνα υπουργό.¹⁶ Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για την περαιτέρω εξέλιξη του ζητήματος, η συνομιλία επιβεβαιώνει ότι η Ελλάδα συμμετείχε στο εμπόριο όπλων στην Ισπανία άμεσα με την ΕΕΠΚ και τα εμπορικά πλοία της, και έμμεσα με τη διοχέτευση όπλων μέσω τρίτων χωρών. Η Τσεχοσλοβακία, από την άλλη πλευρά, την περίοδο εκείνη παρήγαγε το 30% των όπλων που διακινούνταν διεθνώς, ενώ κατά τη διάρκεια του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου προμήθευε όπλα στους Δημοκρατικούς με διάφορους εικονικούς προορισμούς.¹⁷ Επίσης, εκτός από την αναφορά στον ελληνο-τσεχοσλοβακικό δίαυλο, στη συνομιλία αυτή έγινε για πρώτη και τελευταία φορά μνεία στον Αλέξανδρο Ντάβαρη. Αν και ελάχιστα είναι γνωστά γι' αυτόν, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 εμφανίσθηκε ως συνιδιοκτήτης ενός πλοίου με τον Μποδοσάκη. Σύμφωνα με τον Frank Gervasi, έναν αμερικανό δημοσιογράφο που ερεύνησε τις ενέργειες του τελευταίου, ένα από τα «πολλά παρακλάδια» των επιχειρήσεών του συμπεριλάμβανε μια ελληνική ναυτιλιακή εταιρεία που ασχολούνταν αποκλειστικά με τη μεταφορά όπλων στην Ισπανία. Προφανώς ο Αλέξανδρος Ντάβαρης ήταν ένας από τους συνεργάτες του Μποδοσάκη και παράγων του ελληνικού λαθρεμπορίου όπλων.¹⁸

Η έκκληση του επιτετραμμένου της ΝΙΔΚ ήλθε πολύ αργά. Τον Ιανουάριο του 1939 ήταν πλέον σαφές ότι οι Δημοκρατικοί είχαν ηττηθεί στρατιωτικά, και ήδη από το τέλος του προηγούμενου χρόνου οι παραγγελίες στον Μποδοσάκη για όπλα και πυρομαχικά είχαν μειωθεί σημαντικά. Ο πολυμήχανος επιχειρηματίας είχε κιόλας στρέψει την προσοχή του στον πόλεμο μεταξύ Κίνας και Ιαπωνίας με σκοπό να εφοδιάσει τους Κινέζους.¹⁹

Μολονότι η πλειονότητα του πολεμικού υλικού που ο Μποδοσάκης κατασκεύαζε ή αγόραζε και έστελνε στην Ισπανία προοριζόταν για τους Δημοκρατικούς, μερικά φορτία κατέληγαν στους Εθνικιστές. Οι Βρετανοί γνώριζαν ότι αν και η ελληνική κυβέρνηση εμπορευόταν κυρίως με τους Δημοκρατικούς, στην πραγματικότητα πωλούσε «και στις δύο πλευρές». ²⁰ Τον Δεκέμβριο του 1936 οι Ισπανοί Εθνικιστές ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την προμήθεια οβίδων πυροβολικού Schneider, τις οποίες κατασκεύαζε η ΕΕΠΚ. ²¹ Απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης δεν υπάρχει στα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών, αλλά μεταγενέστερα στοιχεία υποδηλώνουν ότι τελικά οι Εθνικιστές κάτι θα πρέπει να αγόρασαν από την Ελλάδα. Τον Οκτώβριο του 1937 ο διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος Εμμανουήλ Τσουδερός είπε στο βρετανό πρέσβη ότι, όσον αφορά τα συναλλαγματικά αποθέματα της Τραπέζης, «αυτή η χρονιά ευνοήθηκε από αναπάντεχη τύχη, πάνω από 600.000 αγγλικές λίρες από τον στρατηγό Φράνκο». Ο Τσουδερός δεν διευκρίνισε για ποιά εμπορεύματα ή υπηρεσίες το ποσό αυτό αποτελούσε πληρωμή, ίσως επειδή δεν γνώριζε ούτε ο ίδιος. ²² Αν όχι για οβίδες πυροβολικού, ένας άλλος λόγος ίσως υπήρξε η προμήθεια αεροπλάνων. Στις 17 Φεβρουαρίου 1937 ο αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Lincoln MacVeagh ενημέρωσε τον πρόεδρο Ρούσβελτ ότι η ελληνική κυβέρνηση εξήγαγε στην Ισπανία μεγάλο μέρος του πολεμικού υλικού που εισήγαγε από τη Γερμανία, γεγονός το οποίο εξηγούσε εν μέρει τη ραγδαία αύξηση των ελληνικών εισαγωγών πολεμικού υλικού από τη χώρα αυτή. ²³

Περισσότερο ένοχοι γι' αυτό που οι Βρετανοί αποκαλούσαν «διπλό παιγνίδι» ήταν ορισμένοι έλληνες πλοιοκτήτες, οι οποίοι λάμβαναν μια πληρωμή από τους Δημοκρατικούς και μετά άλλη πληρωμή από τους Εθνικιστές για να τους αφήσουν να καταλάβουν το ίδιο φορτίο. Πράγματι, κατά τη διάρκεια του Ιπανικού Εμφυλίου Πολέμου μερικά ελληνικά πλοία που μετέφεραν φορτία στους Δημοκρατικούς, ενώ βρίσκονταν εν πλω, ενημέρωναν τις δυνάμεις του Φράνκο και τους επέτρεπαν να καταλάβουν τα φορτία τους. Αν και τέτοιου είδους διπλές συμφωνίες δεν αποτελούσαν τον κανόνα, η αλήθεια του ειρωνικού σχολίου του Frank Gervasi παραμένει: σε κάποιες μάχες Ισπανοί Δημοκρατικοί θα πρέπει να σκοτώθηκαν από σφαίρες που οι ίδιοι είχαν ήδη προπληρώσει. ²⁴

1 Βλ. G. Howson, *Arms for Spain: The Untold Story of the Spanish Civil War*, Λονδίνο 1998. Για μια εκτενή διαπραγμάτευση όσων ακολουθούν, βλ. Θ.Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογία, Οικονομία, Διπλωματία*, Αθήνα: Τροχαλία – Ίστωρ, 2000, κεφ. 3.

2 Β. Σωτηρόπουλος, *Μποδοσάκης*, Αθήνα 1985, σ. 153.

3 Ό.π., σσ. 153-154.

4 Ό.π., σσ. 155-156· Ν. Πετρόπουλος, *Αναμνήσεις και σκέψεις ενός παλαιού ναυτικού*, Αθήνα 1966, σ. 94· Σ. Παπαγιάννης, *Από εύελπισ αντάρτης: αναμνήσεις ενός κομμουνιστή αξιωματικού*, Αθήνα 1991, σ. 27.

- 5 Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Αθήνα: ΑΥΕ/1937/Α/1/1/5: σημείωμα Δ. Καψάλη (23 Ιουλίου 1937)· Β. Σωτηρόπουλος, ό.π., σσ. 156-157.
- 6 ΑΥΕ/1937/Α/1/33/3: Υπηρεσία Αλλοδαπών προς υπουργείο Εξωτερικών, 9 Σεπτεμβρίου 1937, αρ. 75/11/4/19.
- 7 ΑΥΕ/1937/Α/1/34: υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας προς υπουργείο Εξωτερικών, 18 Αυγούστου 1937, αρ. 75/11/2/19.
- 8 Αρχεία βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών, Λονδίνο, FO 371/21344 W15733: υπόμνημα Shuckburg, 16 Αυγούστου 1937.
- 9 Documents on German Foreign Policy, 1918-1945 (DGFP), Λονδίνο 1951, σειρά Δ', τόμος 3, αρ. 117.
- 10 Β. Σωτηρόπουλος, ό.π., σ. 157.
- 11 FO 371/22354 R18: έκθεση Jordan, 17 Νοεμβρίου 1937.
- 12 FO 371/22371 R2032: Waterlow προς Eden, 19 Φεβρουαρίου 1938.
- 13 Β. Σωτηρόπουλος, ό.π., σσ. 153-156· Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Αθήνα: Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, Φάκελος 14: Αργυρόπουλος προς Μεταξά (Σαν Σεμπασιτιάν, 30 Μαΐου 1938).
- 14 FO 371/21888 E5675: έκθεση Cocorempas, 2 Σεπτεμβρίου 1938.
- 15 FO 371/22354 R8467: Waterlow προς Halifax, 13 Οκτωβρίου 1938.
- 16 ΑΥΕ/1939/Α/13/2/33: υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας προς υπουργείο Εξωτερικών, 28 Φεβρουαρίου 1939, αρ. 76/65/7, και δελτίο πληροφοριών της 4ης Ιανουαρίου 1939, αρ. 36/421/2.
- 17 G. Howson, ό.π., σσ. 153-163, 212, 324 σημ. 1.
- 18 F. Gervasi, «Devil Man», Collier's (8 Ιουνίου 1940), σσ. 17, 49· M. Pelt, Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-1941, Κοπεγχάγη 1998, σ. 163.
- 19 Β. Σωτηρόπουλος, ό.π., σσ. 176-177.
- 20 Βλ. παραπάνω, σημ. 12.
- 21 ΑΥΕ/1936/Α/1/2/5: ελληνική πρεσβεία Ρώμης προς Μεταξά, 21 Δεκεμβρίου 1936, αρ. 25/26/Α.
- 22 FO 371/21146 R6780: Waterlow προς Eden, 7 Οκτωβρίου 1937.
- 23 J.O. Iatrides (επιμ.), Ambassador MacVeagh Reports: Greece 1933-194, Πρίνστον 1980, σ. 108.

24 F. Gervasi, ό.π., σ. 49. Για τον ρόλο της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο, βλ. Θ.Δ. Σφήκας, ό.π., κεφ. 4